

FASCISME

**OORSPRONG EN
IDEOLOGIE**

ROBIN TE SLAA

Boom

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van Stichting Democratie en Media.

Dit boek is eerder verschenen onder ISBN 9789024451364

Eerste druk 2022

Tweede, gewijzigde druk 2026

Vormgeving omslag: Mijke Wondergem

Vormgeving binnenwerk: Steven Boland

© 2026 Robin te Slaa | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.)

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024476282

NUR 680

www.boom.nl

Inhoud

Proloog	7
1. Wat is fascisme?	9
2. Een antiliberale erfenis	35
3. Sociaaldarwinisme, biologisch gefundeerd racisme en eugenetica	99
4. De Eerste Wereldoorlog en het fascisme	173
5. Een politieke religie met revolutionair-utopische doelen	205
6. De derde weg van het fascisme	235
7. Massa, elite en leider	253
8. De totalitaire staat van het fascisme	271
9. Raciaal determinisme, etnische zuiveringen en genocide	285
10. Slotbeschouwing	325
Verantwoording en dankwoord	333
Noten	337
Bronnen	375
Personenregister	387

‘Spreekt de goede historicus eigenlijk niet voortdurend tegen?’

Friedrich Nietzsche, *Morgenrood*

Proloog

Onder fascistten bevonden zich veel idealisten. Een leven zonder heroïek, strijd en gevaar konden zij zich nauwelijks voorstellen. Fascisten verachtten de rationalistische wereldbeschouwing en de materialistische cultuur van de burgerlijke samenleving. De menselijke geschiedenis was volgens hen een voortdurende strijd tussen volken en rassen. Zij streefden naar een solidaire, klassenoverstijgende volksgemeenschap die zowel egalitair als hiërarchisch zou zijn. Niet slechts een van decadentieverschijnselen en ‘volksvreemde’ elementen gezuiverde samenleving, maar eveneens een nieuwe cultuur en zelfs een nieuwe mens – de homo fascistus – zouden de luisterrijke resultaten zijn van de beoogde nationale wedergeboorte. Een geïdealiseerd, glorieus verleden en een nog grootser toekomst zouden versmelten in een nieuw fascistisch tijdperk. Een wilskrachtige elite aangevoerd door een leider, die waarlijk over bovenmenselijke eigenschappen beschikte, moest deze totalitaire omwenteling bewerkstelligen.

In de vorige eeuw oefenden dergelijke utopische idealen op miljoenen Europeanen een noodlottige aantrekkingskracht uit. In de door wetenschap en rationalisme onttoverde moderne wereld voorzag het fascisme in de behoefte aan een nieuwe, aardse religie. Het bood zijn geestdriftige aanhangers idealen om voor te leven, te sterven en te doden. De meest onvoorstelbare misdaden zijn begaan om de utopische hersenschimmen van het fascisme te verwezenlijken. Fascisten beschouwden de door hen uitgeoefende terreur dikwijls als historisch noodzakelijk.

In het slot Wewelsburg – het occulte hoofdkwartier van zijn zwarte orde – sprak Reichsführer-ss Heinrich Himmler enkele dagen voor de aanval op de Sovjet-Unie over de demografische herinrichting van Oost-Europa en Rusland. Om plaats te maken voor Duitse kolonisten

moesten daar ongeveer dertig miljoen mensen verdwijnen door verdrijving, migratie of hongerdood.¹ De resterende Slavische ‘untermenschen’ zouden in het Groot-Germaanse rijk in de meest letterlijke zin slaven zijn. Ondanks de moorddadige ijver van de nazi’s werden deze genocidale visioenen nooit volledig gerealiseerd. Morele overwegingen speelden daarbij geen enkele rol. Een dergelijk ongekend verdrijvings- en uitroeiingsprogramma bleek eenvoudigweg niet uitvoerbaar tijdens de oorlog.

Hitlers droom van een rijk dat grote delen van Oost-Europa en Rusland zou omvatten, eindigde ten slotte in zijn tegendeel. De Sovjet-Unie vestigde een communistisch imperium in Midden- en Oost-Europa, inclusief een deel van Duitsland.² De geschiedenis van het fascisme – en dus van de twintigste eeuw – kan onmogelijk worden begrepen zonder het gedachtegoed van deze revolutionaire stroming en de historische herkomst ervan te bestuderen. Dit boek daarom gaat over de oorsprong en de ideologie van het fascisme.

Robin te Slaa

1. Wat is fascisme?

Het f-woord als steeds sleetser wordend etiket

Hoe is het mogelijk dat het communistische regime van de Rode Khmer in Cambodja, het zelfbenoemde kalifaat van de Islamitische Staat, de Amerikaanse president Donald Trump, zijn Russische ambtgenoot Vladimir Poetin, de Interahamwemilities van extreem-nationalistische Hutu's in Rwanda en zelfs de smurven zijn beschuldigd van fascisme?¹ Het roept onvermijdelijk de vraag op wat fascisme is.

Het antwoord daarop is niet zo eenvoudig. Wie deze vraag opwerpt, kan een veelvoud aan reacties verwachten. Veel mensen hebben bij het begrip fascisme geen eenduidige voorstelling. De voornaamste oorzaak daarvan is de inflatie waaraan het woord na de Tweede Wereldoorlog onderhevig is geweest. Terecht stelt fascismedeskundige Richard Griffiths dat het woord fascisme in de tweede helft van de twintigste eeuw niet alleen voortdurend is gebruikt, maar nog veel vaker is misbruikt.²

Het misbruik van de term begon zelfs al eerder. De Britse schrijver George Orwell constateerde al in 1944 dat alles en iedereen te pas en te onpas werd uitgemaakt voor fascistisch. Padvindes, de Irish Republican Army (IRA), de Chinese nationalistische leider Chiang Kai-Shek, de Indische Congrespartij en zijn voorman Mahatma Gandhi, boeren, vrouwen, winkeliers, de vossenjacht, de doodstraf en homoseksualiteit trof de beschuldiging 'fascistisch'. Het was dezelfde aantijging die steeds weer door een wisselende groep mensen voor andere personen en verschijnselen werd gebruikt.³

Het misbruik van het begrip fascisme nam in de daaropvolgende decennia slechts verder toe. De meest uiteenlopende personen, organisaties, regimes en ideologieën kregen het steeds sleetser wordende etiket 'fascistisch' opgeplakt. Ideologische verblindheid, politiek effectbejag,

maar waarschijnlijk even vaak naïviteit en oprechte verontwaardiging lagen hieraan ten grondslag. Aan het eind van de twintigste eeuw leefde de overtuiging dat onder de noemer fascisme zeer uiteenlopende politieke verschijnselen konden worden geschaard. Deze curieuze verzameling omvatte zowel de coup van generaal Augusto Pinochet in Chili als het Front National van Jean-Marie Le Pen, Vladimir Zjirinovski's Liberaal-Democratische Partij in Rusland, de terroristische bomaanslag van de Amerikaan Timothy McVeigh en het moslimfundamentalisme.⁴

Al tientallen jaren is er kortom sprake van een begripsdevaluatie van de term fascisme. Het woord is zo vaak en zo 'ruimhartig' gebruikt dat het daardoor vrijwel betekenisloos dreigt worden. 'Fascisme' is verworden tot een scheldwoord voor welhaast alles wat als politiek omstreden en maatschappelijk verwerpelijk wordt beschouwd. Het 'f-woord' wordt gebruikt als synoniem voor repressie, machtswellust, dictatuur, militarisme, racisme, xenofobie, antisemitisme, islamfobie, sadisme, seksisme, vrouwenhaat en andere abjecte verschijnselen. Op spandoeken en in spreekkoren bij demonstraties wordt de term fascisme nog altijd regelmatig gebruikt.

Veel vaker duikt het woord op in de traditionele media en op internet. Een belangrijke reden hiervoor is de opkomst van het rechts-populisme in talrijke landen. Behalve Donald Trump behaalden onder anderen Viktor Orbán in Hongarije, Jair Messias Bolsonaro in Brazilië, de *Alternative für Deutschland* en in ons land de Partij voor de Vrijheid (PVV) en Forum voor Democratie (FvD) de afgelopen jaren indrukwekkende politieke successen. In Oostenrijk, Frankrijk en België wisten respectievelijk de *Freiheitliche Partei Österreichs*, het Front National (in 2018 hernoemd tot *Rassemblement National*) en het Vlaams Belang (tot 2004 bekend als Vlaams Blok) al eerder een aanzienlijk deel van het electoraat aan zich te binden. Alle voornoemde politici en partijen zijn van fascisme of ten minste fascistoïde karaktertrekken beschuldigd. In ons land leidden de tegen de islam, moslims, Marokkanen en vluchtelingen gerichte agitatie van Geert Wilders en het ontbreken van een democratische partijstructuur bij de PVV herhaaldelijk tot discussie over de vraag of deze controversiële politicus en zijn partij als fascistisch kunnen worden aangemerkt.⁵ Thierry Baudet en FvD zijn de PVV in radicaliteit inmiddels ruimschoots voorbijgestreefd. Kopstukken van deze partij flirten al dan niet bedekt met het fascistische gedachtegoed en verspreiden racistische en antisemitische ideeën. Recentelijk riep het repressieve en dikwijls onwettige optreden van de opnieuw tot president gekozen Trump bij commentatoren de vraag op of hier sprake was van een nieuwe vorm van

fascisme. De politieke ontwikkelingen in Rusland geven al geruime tijd aanleiding tot soortgelijke zorgen. Tegelijkertijd voerde president Poetin ‘de denazificatie van Oekraïne’ aan als rechtvaardiging voor de Russische inval in het buurland.

Maar wat is fascisme dan? Het is twijfelachtig of alle personen die het geradicaliseerde rechts-populisme vergelijken met het historische fascisme uit de periode 1919–1945 altijd weten wat zij precies vergelijken. Regelmatig lijkt het erop dat sprake is van de onder wetenschappers, journalisten en politici vaker voorkomende gewoonte om op basis van bepaalde kenmerken of veronderstelde overeenkomsten nieuwe maatschappelijke verschijnselen te herleiden tot eerdere historische fenomenen en deze (aan) te duiden met het bestaande begrippenkader hiervoor. Bij het maken van dergelijke historische analogieën bestaat altijd het risico dat bepaalde aspecten van nieuwe verschijnselen worden miskend. Bij de vergelijking tussen het huidige uiterst rechtse populisme en het historische fascisme uit de vorige eeuw is dit gevaar nog reëler. Onbekendheid met de werkelijke betekenis van het begrip fascisme is daarvan de voornaamste oorzaak. Ook om deze reden is een boek over de oorsprong en ideologie van het fascisme nuttig.

Bovendien is er in de loop der tijd, met name in de Angelsaksische wereld, een groot aantal toonaangevende studies verschenen over het fascisme. Deze publicaties bieden nieuwe en vaak verrassende inzichten in dit complexe historische verschijnsel. Helaas zijn deze studies in ons land nauwelijks doorgedrongen tot een breder publiek van historisch en politiek geïnteresseerde lezers. De voornaamste reden hiervoor is dat de baanbrekende studies van onder meer Roger Eatwell, Emilio Gentile, Anthony James Gregor, Roger Griffin, George Lachmann Mosse, Stanley George Payne en Zeev Sternhell niet in het Nederlands zijn vertaald.

Wel verscheen in 2005 een vertaling van het boek *The Anatomy of Fascism* (2004) van Robert Owen Paxton. Hoewel deze erudiete auteur zeer waardevolle inzichten en een schat aan informatie biedt over verschillende ontwikkelingsfasen van het fascisme, behandelt hij de ideologie hiervan tamelijk beknopt. Dit is geen toeval. Paxton maakt duidelijk dat hij een aantal aspecten van de fascistische ideologie, zoals het antikapitalisme, nauwelijks serieus neemt.⁶ Nadrukkelijk stelt hij dat geen enkele denker het fascisme voorzag van een filosofisch systeem.⁷

Hoe steekhoudend is dit argument? Ook de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche, die op verschillende plaatsen in dit boek aan bod komt, heeft nooit een filosofisch systeem uitgedacht. Hij was geen logische denker,

maar dacht dikwijls associatief en zijn werk bevat opmerkelijke tegenstrijdigheden. Nietzsche had zelfs een systematische afkeer van systemen.⁸ ‘Overtuigingen zijn gevangenissen’, schreef hij uitdagend.⁹ Toch zullen maar weinig wetenschappers daarin aanleiding zien om zijn invloedrijke geschriften niet ernstig te nemen.

Als karakteristiek voor het fascisme beschouwt Paxton de ‘mobiliserende hartstochten’ die het onderliggende fundament van deze stroming vormen.¹⁰ Hij onderscheidt hierbij de volgende sentimenten: het gevoel van een overweldigende crisis waarvoor geen traditionele oplossingen zijn; het stellen van de groep boven alles en de volledige ondergeschiktheid van het individu hieraan; het geloof dat de eigen groep slachtoffer is en het daaruit voortvloeiende sentiment dat dit elke daad – zonder wettelijke of morele begrenzingsen – rechtvaardigt tegen interne en externe vijanden; de vrees voor neergang van de groep door de ontbindende gevolgen van individualisme, liberalisme, klassenstrijd en buitenlandse invloeden; de noodzaak om een zuiverder gemeenschap te vormen, zo mogelijk met instemming en anders door geweld; de behoefte aan gezagsuitoefening door ‘natuurlijke leiders’ culminerend in een nationale leider die als enige de lotsbestemming van de groep kan belichamen; het instinct van deze leider is superieur aan de zogenaamde abstracte en universele rede; de schoonheid van geweld en de kracht van de wil wanneer deze voor doeleinden van de groep worden ingezet en ten slotte het recht van het eigen uitverkoren volk om anderen te overheersen zonder beperkingen van welke menselijke of goddelijke wet dan ook, maar slechts op basis van zijn bewezen dapperheid in een darwinistische strijd met andere groepen.¹¹

Na zijn uitvoerige opsomming van deze ‘mobiliserende hartstochten’ van het fascisme, stelt Paxton vervolgens dat deze vanuit historisch perspectief moeilijk te behandelen zijn aangezien de meeste hiervan vrijwel zo oud zijn als de mensheid zelf.¹² Het roept de vraag op in hoeverre de door hem gedefinieerde ‘mobiliserende hartstochten’ het fascisme karakteriseren en afgrenzen van andere politieke en maatschappelijke verschijnselen. Zit het onderscheid dan toch niet – althans ten dele – in de idealen en de ideologie van het fascisme?

Verschillende prominente wetenschappers die zich bezighouden met het fascisme, zijn daar in elk geval van overtuigd. Zo bestempelt Roger Eatwell het fascisme als ‘een serieuze ideologie’.¹³ Zeev Sternhell, Mario Sznajder en Maia Asheri stellen in hun diepgravende studie over het ontstaan van de ideologie van het Italiaanse fascisme dat Mussolini en zijn medestrijders vanaf het begin een duidelijk beeld hadden van de doel-

einden die zij wilden verwezenlijken. Zij kwamen aan de macht gewapend met een coherente ideologie die was bedoeld als een allesomvattend alternatief voor liberalisme en marxisme.¹⁴ De socioloog Michael Mann betoogt: 'Het fascisme was een beweging met hoge idealen, in staat om een fors deel van twee generaties jongeren (speciaal de hoogopgeleide) te overtuigen van het feit dat het een meer harmonieuze orde zou kunnen voortbrengen.'¹⁵ De 'fatale aantrekkingskracht' van het fascisme, zoals Roger Griffin het verwoordde,¹⁶ kan dan ook niet begrepen worden zonder zijn ideologie te bestuderen. Waarom bestond hier in het verleden dan zo weinig belangstelling voor?

Fascisme als 'het kwaad'

Na Auschwitz en alle andere verbijsterende misdaden van de nazi's en geestverwante bewegingen gold het fascisme voortaan als aanduiding voor 'het absolute kwaad'. De historicus Hermann von der Dunk formuleerde het scherp: 'Eerst bleek de fascist een duivel. Nu blijkt de duivel een fascist.'¹⁷ Het fascisme als synoniem voor het kwaad werd daarmee ook tijdloos en ongrijpbaar. Het sluimert volgens sommigen zelfs in iedereen. Onder zijn pseudoniem J.B. Charles schreef de gerenommeerde criminoloog en voormalige verzetsman Willem Nagel in zijn boek *Van het kleine koude front* uit 1963: 'Het fascisme is, hoe fraai de mens het ook mag verromantiseren, de mens ingeboren en "beestachtig". Het is een erfzonde.'¹⁸ De beroemde Italiaanse filmmaker Federico Fellini was er eveneens van overtuigd dat in ieder persoon een latent fascisme schuilgaat.¹⁹

In zijn boek *Das Böse oder Das Drama der Freiheit* uit 1997 besteedt filosoof Rüdiger Safranski uitvoerig aandacht aan de 'demonische figuur' van Hitler als exponent van het kwaad. 'Dat Hitler en de zijnen aan de macht konden komen, blijft een permanente aanvechting van elk geloof in de mens', aldus de beroemde wijsgeer. De nazileider belichaamde volgens Safranski 'het voltooide nihilisme'. Tomeloze machtswellust en een apocalyptische drang tot vernietiging waren zijn werkelijke drijfveren: 'Hitler wil de hele morele wereld vernietigen. Het hoogste doel is de macht en het geweld.'²⁰

De verbeelding van Hitler en het fascisme als symbool van het altijd aanwezige kwaad is al geruime tijd ook doorgedrongen in de amusements-industrie. In videogames figureren kwaadaardige nazizombies als incarnatie hiervan en een tv-serie over de nazileider heeft de ominieuze titel *Hitler: The Rise of Evil*. Maar het fascisme en in het bijzonder Hitler te

bestempelen als ‘het kwaad’, verduidelijkt dat werkelijk iets? In het voorwoord van het tweede deel van zijn monumentale Hitler-biografie geeft sir Ian Kershaw op deze vraag een afdoende antwoord: ‘Het kwaad is [...] meer een theologisch-filosofisch dan historisch concept. Hitler gelijk te stellen met het kwaad mag dan zowel waar als moreel bevredigend zijn, het verklaart niets; een unanieme veroordeling kan begrip en uitleg zelfs in de weg staan.’²¹ Dit was echter precies wat in de geschiedschrijving over het fascisme vaak het geval was.

Een vitalistische ideologie van ‘de daad’

De diepe morele verontwaardiging over de Holocaust en andere onmenselijke misdaden van fascistten – hoe terecht ook – bemoeilijkte decennialang onbevangen onderzoek naar de oorsprong en de ideologie van het fascisme. Binnen en buiten de wetenschappelijke wereld bestond een brede consensus: het fascisme beschikte niet over een consistente ideologie. Liberalisme, marxisme, socialisme en conservatisme golden als volwaardige ideologieën die konden bogen op vooraanstaande denkers. Het fascisme was volgens de communis opinio verstoken van een intellectuele stamboom en bestond uit weinig meer dan een samenraapsel van autoritaire en nationalistische leuzen.²² Paxton kan in zekere zin worden beschouwd als een hedendaagse vertolker van deze opvatting.

Natuurlijk hebben fascistten door hun activistische, anti-intellectualistische en gewelddadige houding in niet geringe mate bijgedragen aan dit misverstand. De nadruk binnen het fascisme lag vooral op ‘de daad’ en aanzienlijk minder op theorievorming. Enkele maanden na de oprichting van zijn fascistische beweging in maart 1919 verklaarde haar leider Benito Mussolini: ‘Het fascisme is pragmatisch.’²³ Op nieuwjaarsdag 1920 gaf hij in zijn krant *Il Popolo d'Italia* de volgende uiteenzetting:

Onze strijd is onverbiddeijk maar schoon, daar wij uitsluitend op onze eigen krachten zijn aangewezen. Alle politieke en geopenbaarde waarheden hebben wij vergruizeld, op alle dogma's gespuwd, alle paradijzen afgewezen; aan de kaak gesteld hebben wij alle kwakzalvers – witte, rode, zwarte – die hun wondermiddeltjes op de markt brengen om aan het menselijk geslacht het ‘geluk’ te bezorgen. Wij geloven niet aan programma's, stelsels, heiligen, apostelen: vooral geloven wij niet aan het geluk, aan de verlossing, aan het beloofde land.²⁴

Mussolini fulmineerde tegen alle bestaande politieke en religieuze doctrines. Op de vraag naar zijn programma antwoordde hij resoluut dat er daarvan al te veel van waren. 'Voor de verlossing van Italië zijn geen programma's nodig maar mannen en wilskracht', zo lichtte hij toe.²⁵ Het was tijdgenoten duidelijk dat hier niet de leider van een conventionele politieke partij aan het woord was.

Niet alleen een afkeer van doctrinaire leerstellingen, een vastberaden voluntarisme en religieus geïnspireerde beeldspraak over nationale verlossing waren bepalend voor het fascisme. Even karakteristiek was het brute geweld van zijn aanhangers. Hoewel radicale socialisten en communisten zich dikwijls evenmin onbetuigd lieten, waren fascisten het meest berucht om hun gewelddaden. Tegenstanders werden met knuppels afgeranseld en gedwongen wonderolie te drinken, zodat hun darmen van slag raakten en ze zichzelf bevuilden.²⁶ Tijdens een toespraak begin mei 1921 op het Piazza Belgioioso in Milaan sprak Mussolini op badinerende toon over de terreur van zijn aanhangers:

Men spreekt veel over de fascistische gewelddadigheid. Welnu, we ontkennen deze niet. [...] En zolang het nodig zal zijn, zullen wij de schedels van tegenstanders meer of minder zachtjes blijven aaien, dat wil zeggen tot de waarheid tot hun hersens zal zijn doorgedrongen.²⁷

In dezelfde redevoering benadrukte Mussolini dat zijn fascisten een beweging vormden en geen politieke partij of, zoals hij schamper uitdrukte, 'een museum van dogma's en onsterfelijke beginselen'.²⁸

In een terugblik tien jaar later erkende de Duce dat de geschiedenis van het fascisme in de periode voorafgaand aan de Mars op Rome in 1922 voornamelijk gekenmerkt werd door strijd en niet zozeer door theorievorming. Er bestond echter, zo stelde hij, iets wezenlijkers dat de fascisten destijds bezielde: 'De theorie – mooi uitgewerkt, onderverdeeld in hoofdstukken en paragrafen, en omgeven van commentaren – moge ontbroken hebben; er was iets van meer beslissende kracht om die theorie te vervangen: het ideaal, het geloof.'²⁹ Zijn laatste opmerking is van essentieel belang om de aantrekkingskracht van het fascisme te begrijpen.

Mussolini wees erop dat in deze periode van strijd de grondslagen van de fascistische ideologie werden gelegd en allengs in een systeem werden uitgewerkt.³⁰ Het weerhield hem er niet van om in 1932 tegenover de schrijver Emil Ludwig (pseudoniem van Emil Cohn) een uitspraak van

Nietzsche te parafraseren: ‘Systemen zijn illusies, theorieën zijn gevangenissen.’³¹ Zoals straks blijkt, was deze opmerking minder tegenstrijdig dan ze in eerste instantie lijkt.

Hoe kan het dat deze fascistische leider, die belezen was en als jonge, socialistische agitator al diepgaand werd beïnvloed door gezaghebbende denkers van zijn tijd, een dergelijke activistische, gewelddadige en anti-intellectuele houding aan de dag legde? Of bestond hier juist een direct verband tussen? Zijn wij tegenwoordig misschien te veel geneigd te denken dat geestelijke ontwikkeling en een tolerante levenshouding meestal samengaan?

Er bestond een intellectuele traditie die heel andere idealen voorstond. In zijn werk *Origini e dottrina del fascismo* uit 1929 stelde de fascistische filosoof Giovanni Gentile dat het fascisme zich keerde tegen het ‘intellectualisme’ dat een scheiding aanbracht tussen denken en handelen, tussen wetenschap en leven, tussen de hersenen en het hart, tussen theorie en praktijk. Het fascistische anti-intellectualisme betekende geen vijandigheid tegen cultuur, maar tegen ‘een decadente cultuur’.³²

Gentile presenteerde het fascisme veeleer als een methode dan als een gesloten filosofisch systeem waaraan niets meer kon worden toegevoegd of van afgehaald. Niets was volgens hem vreemder aan het fascisme dan filosofische of religieuze dogma’s die de komst van een school of sekte – compleet met discipelen en ketters – met zich meebrachten.³³ Tegenover alle abstracte en intellectualistische doctrines, zo betoogde Gentile, plaatsten fascistten een ‘filosofie van de praktijk’.³⁴ Dit concept was deels het product van bepaalde marxistische en syndicalistische invloeden. Geheel naar waarheid schreef Gentile dat Mussolini en talrijke fascistten hun eerste intellectuele vorming hadden gekregen in de school van Karl Marx en de syndicalistische theoreticus Georges Sorel.³⁵ Op de linkse wortels van het Italiaanse fascisme – voor velen nog altijd een uitermate hinderlijk feit – wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan.

Eveneens van invloed op de fascistische ‘filosofie van de praktijk’ was de toenmalige idealistische wijsbegeerte in Italië. Deze filosofische stroming gaf het fascisme, aldus Gentile, zijn inhoudelijke essentie en intellectuele wasdom.³⁶ Als leerling van de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel was hijzelf – het vermag nauwelijks verbazen – een van de voornaamste vertegenwoordigers van de idealistische filosofie in Italië.

De eigen aanhangers beschouwden het fascisme vooral als een vitalistische ideologie van ‘de daad’. In zijn theoretische verhandeling ‘Dottrina Politica e Sociale del Fascismo’ uit 1932 verkondigde Mussolini dat

het fascisme niet gekluisterd was aan een in de studeerkamer uitgewerkte theorie: 'het werd geboren uit de behoefte aan actie en was actie.' De fascistische ideologie moest dan ook geen oefening hoogdravende woorden zijn, maar 'een akte van leven'.³⁷ Een van Mussolini's vermaarde oneliners luidde: 'In het begin was de daad!'³⁸ Ook Hitler stelde het handelen uitdrukkelijk boven de theorie. Op geringschattende toon schreef hij in *Mein Kampf*: 'Want laat de schrijvende ridders en zotten van vandaag vooral dit gezegd zijn: de grootste omwentelingen op deze aarde zijn nog nooit aangevoerd door een ganzenpen! Nee, het bleef de veer altijd slechts voorhouden ze theoretisch te motiveren.'³⁹

In ons land vertoonden fascistten dikwijls eenzelfde minachting voor zogenaamde studeerkamertheorieën. De jonge, idealistische NSB-propagandist Henk Feldmeijer, die als spreker dikwijls een zwervend bestaan leidde en regelmatig bij partijgenoten overnachtte,⁴⁰ verklaarde vlak voor de oorlog:

Het verschil met onze tegenstanders blijkt al dadelijk hieruit, dat deze boeken hebben waarin hun leer beschreven is. Over de nationaal-socialistische leer is nog geen boek geschreven en dat zal ook niet gebeuren. Dit duidt op onze kracht, terwijl het dikwijls juist gezien wordt als een zwak punt. Wij bekennen ons tot het Leven zelf. Wij houden ons niet aan een verstarrende leer.⁴¹

Het fascisme kenmerkte zich in belangrijke mate door zijn pragmatisme. Expert Paul Hayes constateert dat juist het improvisatievermogen van fascistische bewegingen en hun relatieve ongebondenheid aan partijprogramma's hen in staat stelden snel en doeltreffend op actuele gebeurtenissen te anticiperen.⁴² Voor de verwezenlijking van hun utopische doelstellingen waren vastomlijnde programma's voor fascistten van ondergeschikt belang. De ideologie die zij aanhingen, berustte op enkele onwrikbare grondbeginselen die op de korte termijn ruimte lieten voor tactische aanpassingen in hun politieke strategie. In dit opzicht is het fascisme vergelijkbaar met zijn totalitaire tegenvoeter het communisme.

Zo bestreden communisten tijdens het interbellum op instigatie van de in Moskou zetelende Communistische Internationale (Komintern) jarenlang sociaaldemocraten als 'sociaal-fascisten'. De slotresolutie van het vijfde congres van deze organisatie in 1924 decreteerde: 'Fascisme en sociaal-democratie zijn twee zijden van eenzelfde instrument van kapitalistische dictatuur. In de strijd tegen het fascisme kan de sociaal-demo-

cratie dus nooit een betrouwbare bondgenoot van het strijdbare proletariaat zijn.⁴³ Vanaf het zesde congres in 1928 schilderde de Komintern de sociaaldemocratie af als wegbereider van het fascisme en de meest gevaarlijke vijand van de arbeidersklasse.⁴⁴ ‘Nach Hitler kommen wir’ gold vier jaar later als het geruststellende parool van de Kommunistische Partei Deutschlands. Het bleek een fatale misrekening te zijn.

Vanaf 1935 beschouwden de bolsjewieken de eerder verketterde sociaaldemocraten als welkome medestrijders voor het te vormen volksfront tegen het fascisme.⁴⁵ Tijdens de Spaanse Burgeroorlog steunde de Sovjet-Unie de wettige republikeinse regering tegen de extreemrechtse opstandelingen onder leiding van Francisco Franco, die hulp van nazi-Duitsland en fascistisch Italië ontvingen. In augustus 1939 sloot Stalin onverwachts met Hitler het Molotov-Ribbentroppact (het niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie). Hij deed dit niet vanuit een plotselinge sympathie voor diens nationaalsocialisme en het Derde Rijk. Een uitputtende oorlog tussen enerzijds nazi-Duitsland en anderzijds Groot-Brittannië en Frankrijk, de politieke destabilisatie van Europa en de opdeling van Polen leken op dat moment het meest de belangen van de Sovjet-Unie en daarmee van het communisme te dienen.⁴⁶

De fascistische leiders vertoonden regelmatig eenzelfde soort tactische wendbaarheid als hun communistische tegenhangers, terwijl beiden ondertussen vasthielden aan hun revolutionaire en utopische doelstellingen op de langere termijn. De geringe waarde die fascistten bij gelegenheid leken te hechten aan politieke programma's, betekende dus allesbehalve dat zij er geen wereldbeschouwing, overtuigingen en idealen op nahielden. Het tegendeel was waar. Na de Tweede Wereldoorlog rustte op deze opvatting een taboe.

Een nihilistische antibeweging zonder idealen?

Tientallen jaren verklaarden wetenschappers het fascisme primair vanuit politieke, economische en sociale oorzaken die zij beschouwden als van causale betekenis voor de opkomst en het succes van deze nieuwe politieke stroming in Italië en in Duitsland. Hiertoe rekenden zij onder meer de late totstandkoming van een eenheidsstaat en het ontbreken van een werkelijke democratische traditie in beide landen, het hardvochtige Verdrag van Versailles dat ook ‘overwinnaar’ Italië benadeelde, de sociaaleconomische ontwrichting en wijdverbreide geestelijke ontreddeering na de Eerste Wereldoorlog en de panische angst bij talloze burgers voor het dreigende

communisme. In deze optiek gold het als overbodig en zelfs enigszins suspect om de denkbeelden van fascistten serieus te bestuderen.⁴⁷

Het fascisme, zo betoogde menig wetenschapper, was een barbaarse, reactionaire en nihilistische antibeweging zonder werkelijke ideologie of geestelijke grondslagen, die voornamelijk politiek ontspoorde ‘kleinburgers’ aantrok.⁴⁸ De megalomane leiders hiervan werden slechts gedreven door hun niet-aflatende machthonger en destructieve geweldsfantasieën.

In ons land droeg de historicus Gjalt Zondergeld met grote vasthoudendheid deze opvattingen uit. Hij definieerde het fascisme als ‘puur nihilisme’, waarvan ‘de zogenaamde ideologie’ uit ‘leugen, bedrog en zelfbedrog’ en zelfs uit ‘louter façade’ bestond.⁴⁹ In zijn pamflet *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (2010) herhaalde cultuurfilosoof Rob Riemen dergelijke platitudes. Hij karakteriseerde fascistten als ‘volksmenners zonder enig idee’ die geen ander motief hadden dan uitbreiding van hun macht.⁵⁰ Riemen stelde dat fascistten, waartoe hij gemakshalve ook Wilders en zijn PVV rekende, louter door ressentiment werden gedreven. Hij baseerde zijn oordeel op het invloedrijke essay ‘Het nationaal-socialisme als rancuneleer’ van Menno ter Braak uit 1937.⁵¹

Geïnspireerd door de cultuurkritiek van Nietzsche betoogde de literator hierin dat rancune behoort tot de meest essentiële verschijnselen van onze cultuur en democratie en hiermee zelfs onlosmakelijk verbonden is. De overal in de samenleving aanwezige rancune weet Ter Braak aan de alomtegenwoordigheid van het gelijkheidsideaal, dat ‘gegeven de biologische en sociologische onbestaanbaarheid van gelijke mensen’ onvervuld moet blijven. Terwijl het ressentiment in democratie en socialisme nog aan bepaalde ‘spelregels’ was gebonden, bestond het nationaalsocialisme uit vrijwel niets anders dan rancune. Het nationaalsocialisme was volgens deze beroemde schrijver de eerste leer (dit laatste woord plaatste hij veelbetekenend tussen aanhalingstekens) die ‘uit het ressentiment van allen tegen allen is geboren’. Het nationaalsocialisme had nagenoeg geen positionele programapunten, aldus het vernietigende vonnis van Ter Braak.⁵²

Begin 2022 verzorgde Bas Heijne een nieuwe uitgave van diens essay, die hij in zijn inleiding prees als een ‘priemende intellectuele exercitie’.⁵³ De publicatie beleefde binnen een maand verscheidene herdrukken. De inhoud zal ongetwijfeld bepalend zijn voor het beeld dat talrijke lezers van het fascisme zullen hebben.

Maar stroken de beweringen van Ter Braak over het nationaalsocialisme ook met de historische feiten? Dit lijkt twijfelachtig. Hoe wist een nihilistische antibeweging zonder werkelijke ideologie en idealen anders

miljoenen geestdriftige aanhangers achter zich te scharen? Volgelingen die zich bovendien vaak bereid toonden tot het brengen van enorme persoonlijke offers. Verscheidene tijdgenoten oordeelden in dit opzicht aanzienlijk scherper dan Ter Braak. In zijn bedachtzame analyse van het Duitse nationaalsocialisme uit 1933 benadrukte de sociaaldemocratische dominee Willem Banning al de noodzaak om Hitlers beweging serieus te bestuderen:

Hoe men over de beginselen en methoden van het nationaal-socialisme moge oordelen, men zal moeten erkennen dat er een electriserende begeestering door zijn rijen gaat, dat duizenden tot offers bereid zijn; wanneer er tallozen in Duitsland stervende nog uitroepen 'Heil Hitler', dan moge men dat een geestelijke verdwazing oordelen, maar men zal eerst moeten begrijpen, dat deze Hitler een stuk werk heeft verricht aan massa-beweging, dat tot nog toe niemand vóór hem heeft tot stand gebracht. [...] Afgezien nog van de enorme betekenis, die deze beweging voor heden en toekomst van Europa kan hebben, het feit van haar verbijsterend snelle groei wettigt reeds een behandeling van het verschijnsel.⁵⁴

De eigenzinnige socialist en politiek denker Jacques de Kadt nam in zijn boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* uit 1939 een vergelijkbare positie in als Banning. Hij noemde het fascisme niet alleen maar slecht doch 'de perversering van zoveel goeds'.⁵⁵ Om deze reden pleitte De Kadt voor een onbevooroordeeld onderzoek naar de historische wortels van het fascisme en zijn plaats in de geschiedenis.⁵⁶ Het duurde meer dan een halve eeuw voordat opvattingen als die van Banning en De Kadt brede weerklank vonden in de wetenschappelijke wereld.

Het irrationele rationeel analyseren

Hoewel het wetenschappelijk gezien noodzakelijk is om de ideologie van het fascisme te bestuderen, is dat in de praktijk geen eenvoudige opgave. George Mosse, die kon bogen op vele jaren diepgravend onderzoek naar het fascisme, merkte eens op: 'De voornaamste moeilijkheid die elke historicus van het fascisme moet overwinnen is inderdaad ontmoedigend: het is geen gemakkelijke taak het irrationele rationeel te analyseren.'⁵⁷

Overigens was Mosse niet de eerste die dit probleem aan de orde stelde. 'Wie het wereldbeeld der ss wil begrijpen, zal veel begrippen en waar-